

שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו¹ מקורות ופירוש

שמואל יוסף עגנון בכור הוא ומנהגו מנהג ישראל ומדי שנה בשנה הוא מסיים מסכת של התלמוד בבלי. לסיום נזהגים לבחור מסכתות לא גדולות, ובין המסכתות, שעגנון סיימן יותר מפעם אחת, בוודאי לא נפקד מקומה של מסכת 'מגילה', שדפיה ל"ב דפים. בשורות האחרונות של הדף האחרון נמצא מאמרו של רב משרשיא: "שני תלמידי חכמים היושבין בעיר אחת ואין נוהגין זה את זה בהלכה עליהם הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם". מאמר זה נחרת בזכרונו של הסופר והוא מקור שם הסיפור על שני תלמידי חכמים שלא היו נוהגים זה לזה. מנהג אחר היה בישראל, שבימי ספירת העומר בחרו בלימוד מסכת שמספר דפיה כימי הספירה, כלומר מ"ט דפים. שתי מסכתות כאלו נמצאות בש"ס — מסכת 'סוטה' ומסכת 'שבועות'. ובדף האחרון של מסכת 'סוטה' (מ"ט, א'), נמצא מאמרו של ר' אילעא בר יברכיה: "שני תלמידי חכמים הדרין בעיר אחת ואין נוהגין זה לזה בהלכה אחד מת ואחד גולה". כדברי המאמר כן גורלם של שני גיבורי הסיפור 'שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו', והזמן שבו פותח המעשה הוא "יום אחד בין פסח לעצרת". ביום זה בא לו אדם אחד לקלוז ומשה פנחס שמו. שני השמות מורים על מידותיו, משה על שם שכל מעייניו היו בתורה ופנחס על שם קנאותו. שכן אדם קשה היה ומימיו לא נראה שחוק על פניו. אביו היה טוחן והוא בן כפר והתקין עצמו ללמוד תורה, שלא היתה ירושה לו (אבות ו', ג'). במיעוט תענוג, במיעוט שנה, במיעוט שיחה, במיעוט שחוק

¹ כל סיפורי שמואל יוסף עגנון, ירושלים, שוקן, תשי"א, כרך ששירי, "סמוך ונראה", עמ' 5—53.

(שם ו', ז'), אבל לא בשמחה ובשימוש חכמים ובדקדוק חברים. תורתו קנה בבדידות. משה פנחס הוא הבחור של ימות־החול ואין בו מאום של יופי וכן.

שעה שהתחיל ללמוד תורה בקלוזו הריק מאדם, יצאה כל העיר להקביל פני חתן, הוא התלמיד החכם השני. כל מה שחסר משה פנחס השלים שלמה. אם לייחוס הרי שלמה הלוי איש הורוביץ היה מבני בניו של השל"ה הקדוש, שמהם לא פסקה תורה כ"ו דורות ויש אומרים ל"ו דורות². ואם לנוי: „מאור פניו, עיניו הכחולות ושערות ראשו הערמוניות חיבבו אותו על כל רואיו“. ואם להליכות: צעירים השתדלו ללמוד כל תנועה ותנועה שלו. ואם לעושר: הרי „נכנס לחופה עם בת זקוניו של ר' מרדכי שיינר טוחר ברזל ונחושת, עשיר בן עשיר מגזע ר' מרדכי יפה בעל הלבושים“.

אין לך שתי בריות שונות זו מזו כשני תלמידי חכמים אלה, ורק צד שוה אחד להם: ידיעת התורה. ברם אין זה משנה שום דבר באופיים ובדרכם. ההתנגשות בין שניהם באה ברגע שכל אחד מהם יוצא רק כמלוא הפסיעה מן העוגה שעג לו הגורל הטבוע במהות דמותו ומידותיה. משה פנחס, שלא סח עם כל אדם ולא היה נכנס אצל שום אדם, יצא מגדרו והיה מניח את תלמודו כדי לדבר עם ר' שלמה והיה מלווה אותו לביתו ונכנס עמו ויושב עמו ומפלפל עמו. וכבר אמר רבי יוסי ברי' תנינא „שהאשה מכרת באורחין יותר מן האיש“ (ברכות י"ב ב') ואשתו של ר' שלמה „היתה מהרהרת בלבה הלואי שהיה יוצא ונכנס אצל כל אדם וממעט לבוא אצלנו“. במגעו עם ר' משה פנחס יצא גם ר' שלמה

² ל"ו כנגד ל"ו צדיקים (טוכה מ"ה, ב'), או שמא כנגד ל"ו מסכתות שיש עליהן גמרא, אבל כ"ו כודאי כמספר כ"ו 'זוהרי' שאמרו: „כנגד כ"ו דורות שבא הקב"ה בעולמו ולא נתן להם תורה“ (פסחים ק"ח, א').

פעם אחת מגדרו. ואימתי אירע הדבר? בשעה שהתדיינו בדבר הלכה ודוקא בדין קדושת בית-הכנסת. במסכת 'מגילה', באותו פרק שבו נמצא המאמר על שני תלמידי חכמים שאינם נוחין זה את זה בהלכה. קרא ר' יצחק את הפסוק «ואהי להם למקדש מעט» (מגילה כ"ט, א') על בתי-כנסת ובתי-מדרשות שבבבל. וב'מרדכי' שם רמו תתכ"ו סומכים למאמר זה הלכה «ולכך אסור לנתוך אבן מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרה שהוא בלא תעשה תלמוד לומר ונתצתם את מזבחותם לא תעשון כן לה' אלוהיכם ואם נתן ע"מ לבנות שרי דההיא נתיצה בניין מקרי». ה'בית יוסף' ('אורח חיים' סי' קנ"א) הביא את דבר ה'מרדכי' ופוסק כמותו והט"ו למד מדבריהם ש"יש ליוהר באותם שעושים דף שקורין שטענדר ומדבקים בכותל ועושים גומא בכותל שיוכל להחזיק שם ע"י עץ אותו דף לא שפיר עבדי". אבל בספר 'אליהו רבא' הביא ראיות להתיר. חמיו הזקן של ר' שלמה פקד על האומן רק לסתום את המגרעת שלפני החלון ולא היתה שם סתירה אלא מיעוט אויר בית-הכנסת ובשאלה זו חלקו הפוסקים, יש שביקשו ללמוד שאויר בית-הכנסת קדוש כבית-הכנסת מהירושלמי (מגילה פ"ג, ה"ג): «ר' יוחנן מיקל (מקלל) לנשייא דשלחין בגדיהון על אוירא דבי מדרשא». אבל יש שטענו שר' יוחנן קילל את הנשים משום בזיון של מקום קדוש³. ור' חיים מצאנו פסק שאין חוששין ל"קצור חלל בית הכנסת" לצורך ו"כן נוהגין בכל בתי כנסת בכל תפוצות ישראל שבוגין לצורך בית-הכנסת אפילו בניין קבוע וקובעין ארגזים ומנורות גדולות הגם שעיי"ו מתמעט חלל בית הכנסת⁴. משה פנחס קפץ ואסר אף מיעוטו של חלל בית-הכנסת מחמת «לא תעשון כן לה' אלוהיכם», ר' שלמה רצה תחילה לשתקו בנעימה ובודאי

³ שו"ת דברי חיים, ח"א סי' ג.

⁴ שו"ת דברי חיים, סי' ד, ועיין בשו"ת מהרש"ם, סי' י.

שיכול היה לומר „לא כל הקופץ משתבח אלא בנותן את הטעם“ (תוספתא, זבים א', ה'). ואמנם טעמו של ר' משה פנחס טעם היה, שכן קיצור חלל בית-הכנסת נעשה שלא לצורך בית-הכנסת אלא לטובתו של הגביר הזקן. אבל למראה אותו בחור זקן שהוא מקפץ ומגבב ראיות על גבי ראיות, יצא ר' שלמה מגדרו, והוא, שדיבורו היה בנחת והילוכו מתוך יישוב הדעת, הוציא מפיו פתגם עממי שאין לו מקור ושמקובל היה „לקנטר בו בחורים שדחקו עצמם לעמוד במקום גדולים“. הוא, שחלק כבוד לקטני קטנים, נכשל והלבין פני תלמיד חכם ברבים ואמר לו ר' משה פנחס בלשון של הלצה: „א בחור מאכט קידוש אויף א גרויפ“ (בחור מקדש על עינוב). בסופו של דבר עתיד היה ר' שלמה להכיר שמשה פנחס הורה „הלכה כהלכתה“ והוא „לא אמר לו יפה אמרת“ (עמ' 33), אבל את שנעשה אין להשיב.

במשה פנחס נתקיימו דברי המאמר „כל יהודי שאין לו אשה שרוי בלא שמחה בלא ברכה בלא טובה“ ויש שאמרו „אף בלי שלום“⁵, והנה בא שלמה והזכיר לו את צערנו. חזר משה פנחס למקומו — כלומר לגדרו ולטבעו — „והיה יושב ומתלש בקמצי זקנו מתוך עגמת נפש. מכאן ואילך לא דיבר עם ר' שלמה. אף ר' שלמה חזר למקומו ודבק במידותיו. הוא הלך אצל משה פנחס לבקש מחילה. הוא הצטער והתגעגע לעשות כמעשה אותו גאון שהתענה כל ימיו שני וחמישי על שציער את חברו. אבל משה פנחס החזיק במידת תלמיד חכם ונטר כנחש. אבל לא נהג בתלמיד חכם ד„מפיסו ליה ומפיס“ (יומא כ"ג, א'). לאנשים שסיפרו לו שר' שלמה אמר עליו: „ר' משה פנחס תלמיד חכם גדול הוא ולומד תורה לשמה“, השיב „הניתו לי איני רוצה לשמוע

⁵ יבמות ס"ב, ב'; ועיין בראשית דבה פ"ה, אות ב', הוצ' תיאודור עמ' 151—152 ובשינויי נוסח שם.

שמו של אותו אדם". הוא עזב את בית-המדרש ועבר ללמוד לבית-המדרש של החייטים. מה תכלית לימודו? האמנם לומד הוא תורה לשמה כדברי ר' שלמה? בבית-הכנסת של החייטים מצויירות החיות והעופות הנזכרים במשנתו של יהודה בן תימא: "הווי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגיבור כארי", "ולמטה מכולם כתוב — אומר המספר — לעשות רצון אבינו שבשמים. ולמה אני מזכיר כל זה כדי ללמדך שהחכם לומד מכל דבר שהיה מסתכל כלפי הציורים ומשעבד את לבו לתורה". אבל לשם מה שיעבד משה פנחס את לבו לתורה? האם גם שם את לבו לעשות מה שכתוב למטה מכולם "לעשות רצון אבינו שבשמים", או שמא עשה כדברי התנא ומילא את כרסו "ש"ס ופוסקים" כדי לעשות את רצונו ולנקום חרפתו ולנצח את יריבו? שאלה זו אינה נשאלת במפורש, אבל כל כולו של המשכו של הסיפור משיב עליה.

רמזיו-מעשיו של ר' שלמה הטיבו עם ר' משה פנחס. שפר עליו עולמו של זה, פרנסתו מצויה, הוא לובש בגדים חדשים והם משנים צורתו, הוא זוכה לזיווג ואף לכבוד, אבל דבר אחד לא נשתנה — שנאתו לר' שלמה, לפני שהלה עמד לצאת את העיר כדי לקבל רבנות בעיר אחרת, הלך עוד פעם לפייס את ר' משה פנחס. תשובתו היתה: "איך שלום בינינו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא". השנאה הכבושה מתפרצת ור' משה פנחס לובש נקמות, הוא גוסע לעיר, שבה עומד הרב החדש לדרוש, כדי להלבין את פני חברו ברבים. בחלק זה של הסיפור עובר עגנון מהסגנון האפי שלו לסגנון של דראמה, ואמנם מתחולל לעינינו מחזה דראמתי של דו-קרב במלחמתה של תורה. מערכה רודפת מערכה. במרכז עומדים שני הגיבורים, אבל משתתפים גם שחקנים רבים אחרים: גאונים ישישים, רבנים וסתם לומדים ופשוטי-עם — בקיצור הציבור כולו, בחינת מקהלה המלווה את דברי הגיבורים הראשיים, מקצת במלים ויותר בהבעת-פנים ובתנועות-גוף.

אבל עיקרו של דבר הוא הדו־שיח המלא מתיחות, אחרי שר' משה פנחס סתר את כל דרשתו של ר' שלמה מתוך גמרא מפורשת:

ר' שלמה: הניחו ואשמע את דברי ר' משה פנחס...
 ר' משה פנחס חזור על דבריך ואשמע שמא לא שמעתי יפה... יש לך לומר עוד דבר?

ר' משה פנחס: וכי לא די לך שהראיתי שבנית תלי תלים של פלפולים של הבל כנגד גמרא מפורשת? כבר ניצרת את החול שביקשת לסמאות בו עיניהם של הבריות.
 ר' שלמה (כלפי אביו וכלפי דודו שרצו להשיב): ברשותכם אני עצמי אשיב.

ר' משה פנחס: לא די לאותו אדם שאינו מודה על האמת אלא שמתכוון לטפל דברים של שוא.

ר' שלמה: לכאורה קושיא עצומה הקשית עלי מן הגמרא ואין לכאורה אחרי דבריך ולא כלום, אלא אילו דייקת יפה היית רואה שהגירסא שם משובשת וכבר עמדו עליה שני עמודי עולם המהרש"ל והב"ח ותיקנוה לפי גירסת הרי"ף, וכל מה שאמרתי אמרתי לפי הגירסא האמיתית שרוב הפוסקים בונים עליה את ההלכה.

ר' משה פנחס (בצעקה): פאני הורוביץ אשריך שכספך וזהבך עמדו לך לקנות לך ספרים מוגהים. אף על פי כן חידושיך חידושים של שוא ודרשתך דרשה של הבל (נודעוץ כל הציבור, שמעולם לא שמעו שיהודי בן תורה קורא לתלמיד חכם, כל שכן במקום קדוש, במין תואר של אומות. הגאון הישיש קפץ ממקומו וגער בו בניזיפה: דרך ארץ, ושאר כל העם צעקו, עז פנים, מחוצף.)

ר' שלמה (בנחת): ר' משה פנחס, מה רבה בקיאותך ומה גדולה חריפותך, אבל אמור לי כלום ראוי לתלמיד חכם אמיתי לעשות את התורה פלסטר, הלוא אני ואתה

יודעים שאין ממש באותן הסתירות שאתה מבקש לסתור
בהן את דברי.

ר' משה פנחס (כועס קופץ וצועק): אם כן אשאל
אותך ממקום אחר.

ר' שלמה (מתאנח ומביט בפני ר' משה פנחס בלא
שנאה בלא איבה אלא ברחמים ועונה בקול עצב): מה אין
אדם חריף יכול לעשות בכוח חריפותו אבל מה אתה משיב
ליום הדין?

ר' משה פנחס (בלגלוג): תפסתו חסידותו לאותו
האיש. אני אומר לו דברים של תורה והוא משיב לי בלשון
של יראת שמים, אם יש לך להשיב על דברי בתורה אמור
ואם לאו התוודה לפני כל הציבור שכל דרשתך קש וגבבא.
ר' שלמה (מחזיר פניו כלפי ארון הקודש מניח ראשו
על הפרוכת, פתאום הופך פניו כלפי העם): ברשותכם
רבותי אחזור על קוטב דרשתי ותשמעו אם דברי אמת.

כל הלומדים קראו "יאה יאה" ופשוטי העם כמעט עמדו
להכות את ר' משה פנחס ואלמלא עיניו הטובות של ר' שלמה
היה יוצא בריסק־איברים. ר' שלמה חזר לדרשתו ור' משה
פנחס חזר לעירו. והסיפור תוזר לשלוותו האפית. נסתיימה
ההתנגשות הגלויה בין ר' משה פנחס ובין ר' שלמה, אבל
ההתנגשות שבין השניים נעשתה עתה התנגשות פנימית
בנפשו של ר' משה פנחס, היא ההתנגשות בין היצר ובין
ההכרה. הוא מצטער יותר על הארת פניו של ר' שלמה מאשר
על כשלונו בסתירת דבריו. הוא מצטער על שהוא מבקש
להטעות עצמו בזמן שהוא יודע את האמת. נכנסה בו עצבות
ובא לידי מרה שחורה. יודע הוא שר' שלמה מבקש טובתו
אבל אין הוא שולט בשנאתו אלא שנאתו שולטת בו. אמנם
נוקט הוא לשון פאראדוקס ואומר: "שונא אני אותו משום
שהוא מביא אותי לידי מידה מגונה זו של שנאה". אבל על

דברי אמו הזקנה: „איני מבינה מה אתה סח“, הוא משיב: „אף אני איני מבין, אלא כך הוא הדבר ואיני יודע לפרש“. המעשים נאחזים זה בזה כחוליות בשרשרת. ביניהן משתחק אדם חסר ישע. שכלו ודעתו הם ללא הועיל.

ר' משה פנחס משקיע את עצמו שוב בלימוד ומקיים עצמו: אדם כי ימות באוהל. אבל אין הוא זוכה לשמחה של תורה למרות הכתוב „פקודי ה' ישרים משמחי לב“, כי אין הוא מסוגל להיות לומד תורה לאמיתה של תורה, והוא בעצמו מכיר בכך ואומר לרבו: „יש דברים שאני יודע שהם אמת ואף על פי כן מהפך אני בהם כדי להוציאם מידי אמיתותם“. כשר' משה פנחס מקבל התרת-הוראה מרבו ר' גבריאל ריינוש, אומר לו הוא: „הא לך קמיע כנגד המרה השחורה“. אבל מי הוא רבו זה? הוא בעל 'הורה גבר' על 'יורה דעה'.⁶ חיבור כזה על 'יורה דעה' לא היה ולא נברא אלא משל הוא. איוב אמר „ארור יום אולד בו והלילה הורה גבר“, ודרש ר' חנינא בר פפא „אותו מלאך הממונה על ההריון לילה שמו ונוטל טיפה ומעמידה לפני הקב"ה ואומר לפניו רבש"ע טיפה זו מה תהא עליה גיבור או חלש חכם או טיפש עשיר או עני" (נדה ט"ז, ב.). הלילה הוא „המלאך הממונה על הגזרה“,⁷ הוא גזר מה שגזר על משה פנחס וגזרתו פרושה על 'היורה דעה'. ואין התרת-ההוראה הבאה ממקור זה מתירה כלום, אלא מסבכתו מחדש במה שנגזר עליו — להמשיך בשנאתו לר' שלמה. אביו של ר' שלמה הלך לעולמו ובנו הוזמן על-ידי קהילתו למלא את מקום אבותיו. הוא ממליץ בפני גדולי העיר להושיב על כסאו אותו חכם שבא לקפחו בתורה בשעת דרשתו הראשונה. צדקתו של

⁶ השם אינו המצאתו של עגנון, כי ר' בצלאל ראנשבורג חיבר ספר הורה גבר על 'מסכת הוריות' (פראג, הקס"ב).

⁷ חיזושי אגרות המהרש"א, שם.

ר' שלמה, שהעביר על מידותיו וגמל חסד למעליבו, השפיעה על אנשי־העיר והם שלחו שני נכבדים עם כתב־מינוי לר' משה פנחס. הוא קרא וקיבל. חמיו הזמין לו בגדים ומנעלים חדשים, בעלי־המלאכה נזדרזו במלאכתם כדי שלא לעכב את צאתו של הרב החדש לקהילה היושבת כעגונה המצפה לבעלה. «כשלבש ר' משה פנחס את בגדיו החדשים נשתנתה צורתו ממש כאחד הרבנים», אבל רק צורתו. הוא יצא לדרך עם שני הנגידים והמרכבה הגיעה לפרשת־דרכים. אבל לפני ר' משה פנחס אין דרכים אלא דרך אחת, שבה נגזר עליו ללכת. אמנם נשתכח חידושו של ר' משה פנחס, שבא לישב מפני מה אין הרמב"ם מזכיר תפילת הדרך, ומפני מה המהר"ם מרוטנבורג כשהיה יוצא לדרך היה אומרה בבית⁸, אבל מעשיו מיישבים את שתי הפליאות כאחד. מה מקום היה לתפילה על דרכו? אין בכוח הדרך להרחיקו מביתו וממוצאו שקבעו את אופיו. תוך שיחה עם שני המבוררים גילה לו אחד הנכבדים איך הגיעו לבחור בו לרב וסיפר לו כי ר' שלמה אמר לטובי־העיר «רוצים אתם לעשות נחת רוח לתורתנו הקדושה בחרו בר' משה פנחס לרב שהוא תלמיד חכם אמיתי מבניה האמיתיים של התורה». ר' משה פנחס נטל את מטלטליו וירד מהמרכבה. «שאלו אותו מה זה? אמר להם טובה שבאה לי מאותו אדם איני רוצה». הם אמרו לו: «רבי חזור בך ואל תלבין עיר ואם בישראל», והוא אמר להם: «סעו לחיים ולשלום».

הם חזרו לעירם והוא חזר לעירו. חמיו מת והוא הוצרך ללמוד עם תלמידים בשכר — ואף לתלמידים שאינם הגונים. מרבנות נתייאש כי המעשה שעשה לעיר ואם בישראל נתפרסם

⁸ עיין בית יוסף טור אורח חיים סי' ק"ג, ופרי חדש לש"ע אורח חיים, סי' ק"ג אות ד', ובזכר נתן לר' נתן קורניל סי' י.

ועיר שהוצרכה לרב לא פנתה אליו. וגם אלה שהזכירוהו לשבח, שכל עיסוקו אינו אלא בתורה, הוסיפו ואמרו „דקל הרים הוא“ כלשון הספרא (תזריע פרק י"ג) וכפירושו של הראב"ד: „שאינו מקיים פירותיו ופירותיו כחושין... ומנא לן דדקל הרים מיגרע גרע גרסינן במסכת בכורים פרק קמא אין מביאין בכורים חוץ משבעה המינין ולא מתמרים שבהרים...“⁹. כשנודע המעשה לר' שלמה ראה עד כמה ר' משה פנחס נוטר לו, שבייש עיר בישראל וקיבל עליו עניות, חלה את הקולר בעצמו ונזכר בימים שישבו יחד „זה יושב בכבודו של עולם וזה חי חיי צער, בלא שמחה בלא ברכה בלא אשה ומשחיר פניו על התורה, ולבסוף כשאמר הלכה כהלכתה לא אמר לו יפה אמרת, אלא התלוצץ בו להזכיר לו גנותו שהוא רווק“. מכאן ואילך לא נראה צחוק על פניו של ר' שלמה ולא נחה דעתו ולא הניח מחיפוש דרך לפיוסו של ר' משה פנחס.

באותם הימים נפטר מוריה ההוראה בעירו של הסופר, היא העיר שבה ישבו שני תלמידי החכמים. טובי העיר נתנו דעתם על ר' שלמה וציפו להסכמתו מחמת חשיבותה של עירם ומחמת הבטחתו של זקן-זקנו ר' פנחס, שאמר לפני פטירתו „שעתיד אחד מבני-בניו לשכון בתוכה וכן ציווה שלא יקברו אצלו שום נפטר אלא לאחר מאה שנה והוא שהנפטר הוא מזרעו“. כמה מטובי העיר נסעו לר' שלמה ואתם כתב מינוי, אבל הוא דחה אותם שמטעם כמס עמו אינו יכול לקבל את הרבנות. הם הבינו את הרמז. ר' משה פנחס לא היה בין החתומים על כתב הרבנות, והיו סבורים שאם ימנו את ר' משה פנחס לדיין, יסכים ר' שלמה לקבל

⁹ הר"ש משאנץ בפירושו ל'בגעים' פ"א מ"ז גורס אמנם 'זוקר הרים' כמו 'זוקר הרים', אבל בכתב יד רומי של הספרא, הוצאת פינקלשטיין עמ' רפ"א, הגירסא היא 'דקל הרים'.

את הרבנות. כל העדה הסכימה להצעה, אבל תשובתו של ר' משה פנחס היתה: "כבר אמרתי לו שאיני רוצה להיות במחיצתו לא בעולם הזה ולא בעולם הבא".

ר' משה פנחס נשאר ללא פרנסה, ואף פתו ומלחו נעשו דחוקים ובבית אין לחם ואין שמלה. הוא חלה. עוד נשאר לו דפיין בש"ס שלא למד אותם יפה, נכנס לבית-המדרש וסיים כל הש"ס — ונסתיימו חייו¹⁰.

"שני תלמידי חכמים שאינם נוחין זה לזה בהלכה אחד מת...". איך יקויים "ואחד גולה"?

ר' שלמה יושב בשלום על כיסא-אביו ומנהיג את עדתו במישור ומתקן תקנות טובות, אבל במקום שאתה מוצא את גדולתו ושלוותו משם נפתח פתח לצרותיו. ר' שלמה לא נשא פנים אפילו לנשואי-פנים, הוכיח את מי שראוי היה להוכיחו וגזר על מה שראוי היה לגזור. משכיל עשיר התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. מלווה-בריבית זה, תלמיד חכם וחורן במצוות התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. גבאי של חברת מלביש ערומים התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. חתנו של הדייר שנפטר, ר' פישל, שהיה סכסכן ובעל מזימות, רצה להתמנות דיין, אבל ר' שלמה דחאו, התחיל אף הוא מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. על ידו יצאה המחלוקת מכתם מחלוקת, כי אחרי שנתאלמן נשא אשה ממשפחת הפייבושים שהחזיקו בידיהם את העיר. "ראש הקהל ר' פייבוש הגדול ממשפחת הפייבושים היה. ר' פייבושיל הזקן גבאי של חברה קדישא היה. פייבוש הצרוד המשגיח על בית המטבחים ממשפחת הפייבושים היה. פייבוש המכונה פאביוס ממונה היה על פנקס הנולדים והמתים. פאביוס שהכל קורין לו פייבקי וכן פייבקי שקורא לעצמו

¹⁰ מוטיב זה, שמלאך המות ממחין לסיום לימודו של חכם, נמצא בכמה מקומות. עיין מועד קטן כ"ת א', כתובות ע"ז ב', ועוד.

פעבוס בידיהם היה הטרעפיק וסניפיו. בית עשיית השכר חכור היה בידי בעל אחותו של ר' פייבוש הגדול וכולם משותפים היו בחכירת הפרופינציא. הקיצור, לא היה מינוי של כבוד או של ממון שלא היה בידי משפחת בית פייבוש. בשני עמודים וחצי קיפל עגנון דמותה של קהילה וחברה על כל חולשותיה. ריכזו כל המינויים והתפקידים בחיקה של משפחה אחת של עשירים ותקיפים איים תמיד על הקפאתה הגמורה של הנהגת הקהילה ועל עצמאותה של העדה.¹¹ מעמד הרבנות היה בכל רע. אין כל הבדל בין משכיל ובין תלמיד חכם וחזון במצוות, בין גבאי של חברת-צדקה ובין חסידים של „רבי“ ובין מועמד לדיינות. כשהרב אינו נושא להם פנים והם רואים את עניינם וכבודם נפגע — מתאגדים כולם לכתיבת כתב-מלשינות נגד הרב. „ר' שלמה היה רב שאינו תלוי בשכר רבנות. אבל מה יעשו הרבנים שנשיהם לא הביאו להם נדוניא וחותניהם לא הנחילו להם עושר ונכסים... אם הרב עני ונצרך לבריות אין נותנים לו כדי חיותו ולא עוד אלא משחירין את פניו ומלעיגין בו. ואם הוא עשיר באים אליו בטענות מחמת עשרו“ (עמ' 41). מעמדם העלוב והקשה של הרבנים מחד גיסא ושל שרירות לבם וחמסנותם של הגבירים מאידך גיסא מזדקר פה ושם בספרי השאלות והתשובות של הדור. ר' חיים מצאנז כותב בשנת תרי"ח (התאריך קרוב הוא לזמנם של שני תלמידי החכמים) לבנו ר' יחזקאל האב"ד של שינאווע¹²: „אהובי בני כלל אחד אומר לך בזה ומיגיה לא תזוע כי אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן וימים ידברו... כידוע לך איך באתי על הנסיון כי רוב הפעמים בא הדבר מרמאות... ומי שנתמנה לעסק הזה מקויימים בו דברי בעל הטורים: „אין אדם נעשה שוטר

¹¹ ע"י כעת יעקב כץ: מסורת ומשבר, עמ' 137, 180.

¹² שו"ת דברי חיים לחושן משפט, סי' כ"ה.

מלמטה אלא אם כן נעשה רשע מלמעלה¹³ ... מסתמא הנגידיים הנכנסים בעובי הקורה לטובת הכלל... ועושים תקנות הכל לשם שמים עד אשר יעשקו ויגולו העניים ופושטים עורם מבשרם ואין מכלים כי אומרים הכל לשם שמים ולטובת הכלל... ואל תשגיח ברבני העיירות המצפצפים ומהגים רק לגלות גדלם שיודעים מסברת הב"ח ו"ל ויתר החבורים. ואפילו גדולי דורנו ראיתי מכשול תחת ידם, שכותבים בחפזן ואת אשר כתבתי כן הוא באמת לאמתו ואם כי אינו בפלפול של הבל, ה' הטוב יצילנו מגבהות בתוה"ק ויעמידנו על האמת ואין להביא ראיות מדורות הראשונים שרוב נגידי הקהל היו צדיקים כאשר אבותינו ספרו לנו וגם היתה הבושה לפני תלמידי חכמים מנהיגי העיר, אבל עתה בעולם הרע המנהיגים המה לא בגדר צדיקים... הנגיד יודע בטוב טובת בני העיר ועושים תקנות סדום והכל לש"ש... וה' הטוב ישים שלום וינהלו לארצנו במהרה..." מה שהחוקר יכול להעלות ממקור זה ודומים לו אחרי חקירה ממושכת, מאמץ רב ותיאור ארוך על המשבר הפנימי בקהילות גליציה, משבר שלא היה כרוך בהשכלה ובאמנסיפאציה, ביטא הסופר בשורות ספורות. כאילו במשיכת קולמוס אחת נגע בתוך תוכם של העניינים, בעמודים מעין אלה נגלית האמת שבאמנות של עגנון. אמת זו שהיא המסתורין של יצירתו כמו של כל אמנות גדולה.

בעלי הבתים מעירו של הסופר סברו שנפתח להם פתח

¹³ בעל הטורים לבמדבר א' נ'. בדפוסים ציינו כמקור לדבריו של 'בעל הטורים' 'מסכת סופרים', אבל אין מאמר כזה ב'מסכת סופרים' והמקור הוא ב'סנהדרין' ק"ג ב'. אמנם בדפוסים שלנו נאמר שם, "כיון שנעשה אדם רשע מלמטה נעשה רשע מלמעלה", אבל הרמיה ב"ד רמה לסנהדרין' שם גרס "כיון שנעשה אדם ראש ושר מלמטה נעשה רשע מלמעלה" וכן משמע מתוך הפירוש המיוחס לרש"י.

מחמת המחלוקת להביא את ר' שלמה לקבל את הרבנות בעירם. הם באו מכוח דברי הרמב"ם בהלכות דעות «אם היה האדם במדינה שמנהגותיה רעים ואין אנשיה הולכים בדרך ישרה ילך למקום שאנשיה צדיקים ונוהגים בדרך טובים». אבל הרב הסביר להם שאין הוא נכון לעזוב את משמרתו מחמת היסורים שבאו עליו ולהניח שיעשו את התורה אסקופא נדרסת לפני כל מהלכי שתיים. כדוגמא הוא מעמיד לעצמו את ר' משה פנחס וכן אמר לאנשי העיר: «אני ישבתי רוב ימי בשלווה, עכשיו ששיגרו עלי קצת יסורים אפשר אקפיד ואקרא תגר, אדם יפה אני וראוי אני לאכול את עולמי בנחת, זכור אני תלמיד חכם גדול היה בעירכם שהמית עצמו באהלה של תורה וכשמת לא הגיח לאשתו ולבניו אפילו כדי מזון סעודה אחת, ואני ברוך השם פרנסתי מצויה ותכריכי מוכנים לי».

וכשבאו עליו מכוח הבטחת זקן-זקנו אמר להם, שמובטח הוא שדבריו סופם להתקיים, אלא שטען: «כלום אמר זקני שאשב על כסאו, הרי לא אמר אלא שאחד מזרעו יבוא לשכון בתוכם, ומי יודע אותו צדיק למה התכוון».

ואמנם כיון ר' שלמה לדעת זקן-זקנו ופירושו נתקיים. בעיר נתעוררו חילוקי-דעות בדבר עזבון שהניח אחד מעשירי העדה. הממונים פנו לר' שלמה שיפסוק את הדין, התשובה נשתתה, אבל במקום זה הגיע מכתב, שבו הודיע כי היות ובדעתו לנסוע לעיר קרובה לחופת בת אחותו יסור גם לעירם לדרך עם האפוטרופסים בעל-פה.

הוא בא לעיר, ישב עם האפוטרופוסים ובמעמדם כתב את תשובתו. למחרת היום לא נשמעו לו רגליו, כשרצה לילך ולהתפלל בקלויז, אבל כששמע על אלמנתו של ר' משה פנחס, שהיא «מתפרנסת מרחמי השמים וקצת מרחמי הבריות», הלך לביתה. בבית זה, שבו היה הקור גדול, ישבו האשה וילדיה עטופים בבגדים קרועים. הרב נמשך אחרי קולו של

בנו בכורו של ר' משה פנחס שישב ולמד בבית. כי לא היו לו מנעלים ללכת לבית-המדרש ולא השגיח לא בקור שבבית ולא בקדחת שבגופו. ועוד פעם הלך לבית האלמנה להביא לה נדוניה לבנותיה.

באותו יום שבו גמל חסד עם משפחתו של ר' משה פנחס גמל גם חסד עם נפשו. היה זה יום כ' טבת, יום פטירתו של הרמב"ם, שבו נהג ר' שלמה לעסוק כל היום בספריו ובלילה היה אומר כל מה שנתחדש לו דרך-לימודו, אבל מטורח הבאים לא הספיק ללמוד וממילא לא חידש ולכן אמר לגדולי העיר יישוב נאה ברמב"ם ששמע משמו של הגאון ר' אלעזר מאמשטרדם¹⁴. הרמב"ם אומר בהלכות יסודי התורה פ"ז: „אין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בתורה גיבור במדותיו, והיקשה עליו בכסף משנה למה לא כתב צדעת ר' יונתן בנדרים דף ל"ח, א'¹⁵: „אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו“ והלחם משנה הוסיף להקשות מהמאמר בשבת צ"ב, א'¹⁶: „אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה“. ר' שלמה, שהיו בו כל המעלות האלה, אומר ששני המאמרים נדחו מהלכה, כי בסנהדרין דף י"א, א' אמרו על הלל ועל שמואל הקטן, שראויים היו שתשרה עליהם שכינה, והרי שמואל לא היה גדול בקומה והלל לא היה עשיר, כמסופר ביומא דף ל"ה, ב'¹⁷. שלא כדברי הגמרא הנ"ל לא היה ר' משה פנחס עשיר ובעל

¹⁴ החידוש נמצא בהגהותיו של ר' אלעזר מאמשטרדם על הרמב"ם, בתוך סודי אבן, שנדפסו בדפוס וילנה.

¹⁵ בסיפור, בטעות, פ"ז ע"א.

¹⁶ גם כאן טעות בציון דף פ"ד.

¹⁷ גם כאן בטעות דף ל"ו. טעויות אלו שבציונים טעויות שבכונה הן. רבנים שנהגו לציון דפים ועמודים מתוך זכרונם נכשלו לעתים באי דיוקים מעין אלה.

קומה ובוודאי שלא היה עניו. אבל הוא היה "חכם גדול בתורה גבור במידותיו" כניסוחו של הרמב"ם, וראוי שתשרה עליו שכינה לשיטתו. ר' שלמה טרח לכאורה ליישב את הרמב"ם, אבל לאמתו של דבר רצה ליישב את ר' משה פנחס ולעשותו ראוי שתשרה עליו השכינה. אבל ביישובו זה אין הוא שם לב כלל וכלל להמשך דברי הרמב"ם: "ולא יהא יצרו מתגבר עליו בדבר בעולם אלא הוא מתגבר על יצרו תמיד", כי דרך המעשים שבסיפור אינה כדעת הרמב"ם. ר' משה פנחס אינו יכול להתגבר על יצרו דוקא מהמת היותו גיבור במידותיו ור' שלמה אין לו יצר להתגבר עליו. מאמץ זה לעשות את ר' משה פנחס לראוי שתשרה עליו שכינה יש לו עוד משמעות נוספת בסיפור, משמעות הקשורה במקורות על שני תלמידי חכמים. רבי שמעון בן לקיש אמר "שני תלמידי חכמים המקשיבים זה לזה בהלכה הקב"ה שומע לקולן... ואם אין עושין כן גורמין לשכינה שתסתלק מ ישראל" (שבת ס"ג א'). נסיונו של ר' שלמה להוכיח כי ר' משה פנחס, "חכם גדול בתורה וגבור במידותיו", ראוי היה שתשרה עליו שכינה, בא לחקן את הפגם שפגמו שני תלמידי חכמים שלא הקשיבו זה לזה בהלכה. האמת הפנימית של הסיפור ועלילתו דבוקות במקורות — קו מפליא ומאלף ביצירתו של עגנון שמן הראוי לעמוד עליו.

בשבת ציוה ר' שלמה להכריז שיעשה הספד לר' משה פנחס ביום השנה לפטירתו. על אף מחלתו יצא ר' שלמה באותו יום בדרך לבית־המדרש אבל לא הגיע לשם ונשאוהו על כפיים בחזרה לביתו. כשראה שקרובה שעתו, ביקש שיקברוהו אצל ר' משה פנחס. השלג שירד בלא הפסק מונח היה כהררים על גבי הררים. הקברנים נכנסו בבית־החיים לתוך השלג וחפרו קבר. כל העיר ליוו את מיטתו וקברו אותו בקבר שכרו לו. כשהפשירו השלגים והרבנית אשת ר' שלמה

באה לבכות על קברו, ראו שהוא מונח אצל ר' פנחס זקן-זקנו. כך נתקיימה צוואת הזקן וכך נתקיימו דברי חז"ל על "שני תלמידי חכמים שאינם נוחין זה לזה בהלכה".

בתחילתו ובסופו של הסיפור תוחם עגנון את תחומי זמנו: המעשה אירע "לפני שנים ושלושה דורות בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה שהיא חדות ה' מעוזנו". וכדי שלא נסיה את דעתנו מעובדא זו, חזור עליה הסופר פעמים אחדות והוא משגן לנו את ההבדל שבין הימים השלמים ההם ובין ימי ההשכלה וימי פעולתם של תלמידי יוסף פרל, אבל הזכרת דברים אלה ודומיהם כאילו לא באה אלא להבליט את שלמות עולמם של שני גיבוריו. אמנם ר' שלמה למד שפת אשכנז מאשתו ואף דרש דרשה בלשון זו שפירסמה את שמו בכל המדינה, אבל הוא השתדל להשכיח את הדבר כדי "שלא יאמרו מלשון אשכנז נתעלה וכדי שלא ליתן פתחון פה למשכילים החדשים להחזיר אחריו" (עמ' 15), והוא נשאר עומד בשלמותו.

נוטים היינו לראות את ר' שלמה כפרי בשל ומושלם של עולם התורה והמצווה. אבל באה דמותו של ר' משה פנחס ומטפחת על פני סברה זו. את מקור קורותיו של האדם ואת סיבת מעשיו מגלה עגנון בנטיית-היסוד הטבועות בו והסיפור כולו ממחיש את ההכרה, שקווי האופי הם קשרים של קיימא הקושרים את ישותו של האדם, מכוונים את צעדיו וקובעים את מעשיו. אותם חיי-התורה מחדדים ומחריפים את קנאותו ואת עקשנותו של משה פנחס, כשם שהם מעדנים ומעלים את ותרנותו וחסידותו של ר' שלמה למדרגה שאין למעלה הימנה. וכך יש להבין את סיומו הפאראדוקסאלי של הסיפור: "במעשה זה לא נתכוונתי לא לספר מופת של איש מופת ולא לספר קנאתו של ר' משה פנחס אלא סיפרתי מעשיהם של שני תלמידי חכמים שהיו בעירגו לפני שלושה דורות בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל...". לכאורה משפט תמוה כאן.

מדוע אין לראות במעשה שהיה בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל — „ספור מופת של איש מופת“ ? אבל לאור פירושונו הנל מבואר הדבר, שמשפט עגנוני זה מקפל בתוכו את תמציתו של הסיפור: הזמן שבו היתה התורה תפארתם של ישראל לא השפיע על דרכם של שני החכמים, ולפיכך אין כאן סיפור מופת על איש מופת ולא תוכחה נגד קנאות, אלא פרק מתוך „ספר המעשים“.